

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 343.15(477)

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ ТА ПРАВА НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ В ПРАДАВНЮ ДОБУ

І. Бойко

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, Україна, 79000,
e-mail: boyko.ist@ukr.net*

Проаналізовано передумови становлення державності та права на території сучасної України в прадавню добу. Визначено місце і роль стародавніх держав і права на території України в багатомістовій історії національного державотворення. Акцентовано увагу на тому, що у I тис. до н. е. землі сучасної України заселяли різні етнічні спільності, народи, племена, хвилями просувалися численні кочівники, які вступали в контакти між собою, впливали на економічний, соціальний, культурний розвиток, у тому числі і ранньослов'янського населення Середнього Подніпров'я. Показано, що важливу роль у цьому процесі взаємного впливу і збагачення відігравали державні утворення, які сформувалися у цей час на території України: Скіфська держава, грецькі міста-держави Північного Причорномор'я, Боспорське царство. Зазначено, що виникали і розвивалися сталі економічні та політичні взаємовідносини між цими державними центрами та войовничими степовиками, а також землеробами українського Полісся та Лісостепу, що своєю чергою вимагало правового регулювання цивільних та інших правовідносин. Обґрунтовано, що саме тоді зароджуються і розвиваються елементи норм та інститутів правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин. Важливе місце у процесі становлення правового регулювання суспільних відносин на українських землях у досліджуваній період відіграло високорозвинуте на той час римське приватне право.

Ключові слова: державність, право, державотворчі процеси, державотворення, Україна.

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/vla.2021.73.014>

Вступ. У сучасних умовах в Україні одним із важливих завдань є створення нової стратегії національного та патріотичного виховання, яка великою мірою формує майбутній розвиток Української держави. Серед виховних напрямів сьогодні найбільш актуальними виступають патріотичне, громадянське виховання як стрижневі, основоположні, що відповідають як нагальним вимогам і викликам сучасності, так і закладають підвалини для формування національної та державницької свідомості нинішніх і прийдешніх поколінь українців, які розглядатимуть державу як найвищу цінність і споконвічну мрію української нації, запоруку власного особистісного й суспільного розвитку.

Постановка проблеми. Сучасні процеси, що відбуваються в Україні, зокрема, європоцентричність, розвиток громадянської і громадської ініціативи, активізація волонтерської діяльності, міграційні зміни всередині суспільства, ідентифікаційні процеси в особистісному розвитку кожного українця, сприяють зростанню інтересу та прояву патріотичних почуттів і нових ставлень до національної історії, культури, релігії, традицій і звичаїв українського народу [14]. Тому сьогодні

потрібні нові підходи і нові шляхи щодо виховання патріотизму як почуття і як базової якості особистості. При цьому потрібно враховувати, що Україна має давню і величну історію та культуру, багатовіковий досвід державницького життя, які виступають потужним джерелом і міцним підґрунтям виховання дітей і молоді.

В основу системи національно-патріотичного виховання покладено ідею розвитку української державності як консолідуючого чинника сучасного українського суспільства та сучасної української держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти становлення державності та права на території сучасної України в прадавню добу були предметом наукового дослідження у вітчизняній науковій літературі серед таких учених, як Б. Тищик, Я. Терлюк, І. Безклубий, О. Шевченко, Г. Василенко та інших.

Цілями статті є відновлення історичної пам'яті про тривалі державно-правові традиції України.

Завдання статті – показати, що Україна має власні державно-правові традиції, які формувалися упродовж багатьох століть, що творцем Української державності був і є український народ.

Виклад основного матеріалу. Варто пригадати з нашої давнішої історії, що на відміну від таких країн Європи, як Франція чи Іспанія, український народ з IV століття осів на території Східноєвропейської рівнини між Дністром і Дніпром, його притоками на межі античного західного світу і кочового східного степу. І ця обставина зробила Український народ і орачем-землеробом, співтворцем європейської цивілізації, і воїном, оборонцем власної території від постійних зазіхань кочових ординців та агресивних сусідів. Ось ця обставина і визначила історичну долю українців: вони завжди перебували і перебувають на розпутьях двох цивілізацій – Сходу і Заходу. Між двох мечів [7]. Через те державницьке існування українського народу постійно перебувало під загрозою і сьогоднішня агресія Російської Федерації проти України є цьому свідченням.

Зародження української державно-правової традиції почалося ще задовго до утворення Київської Русі. У процесі зародження державності на території сучасної України в прадавню добу, згодом її становленням у період Київської Русі, а відтак у Галицько-Волинській державі виробилися захисні механізми від тиранії та тяглість до демократизму, найвиразнішими проявами якого стали вічеві традиції Русі, які не давали абсолютизуватися владі князя. У той час було сформовано етнічну і державну ідентичність українців. До змістовних її ознак належали: територія, мова, звичаї, традиції, мораль, культура, побут, економічний уклад, свідомість, менталітет, історичне минуле, спільна мета, ідеали тощо. Одним із головних елементів розвитку та збереження української ідентичності була правова традиція, під якою розуміють узагальнений правовий досвід, правову пам'ять, правові знання та правові уявлення, що передаються від покоління до покоління як прийнятні способи організації суспільства, моделей формування правового устрою, правового регулювання суспільних відносин, ієрархії цінностей у праві та ін. Для українського народу в процесі становлення й розвитку державно-правової традиції характерним було і є прагнення до упорядкованості в усьому, що концентрується в праві, правді, котрим протистоять неправда, кривда. Прагнення до порядку належить до тих характерних рис, які формувалась українським етносом упродовж усього періоду його існування. На становлення державно-правової традиції українського народу значно впливав високий духовний рівень українського народу (цінування справедливості, добра, щирості, доброзичливості, миролюбства, працьовитості, гідності, чесності, толерантності тощо) [9, с. 51]. Усвідомлення цінності держави і

права (особливо звичаєвого) відбувалося у житті українців крізь призму української правової культури і проявлялося у розумінні держави як політичної форми організації правління, що характеризується суверенною владою, політичним та публічним характером, реалізацією своїх повноважень на певній території через систему спеціально створених органів та організацій, за допомогою яких відбувається політичне, економічне та ідеологічне управління суспільством та керівництво загальносуспільними справами [6], а також визнанні права головним чинником регулювання суспільних відносин та збереження, зокрема, правової самобутності українського народу. В історії української державності значну роль відіграло право, яке виникає з формуванням державності. Українське право було своєрідним провідником державності. Особливу роль відіграло українське звичаєве право, яке зберігало ідеали державності. Завдяки звичаєвому праву в періоди відсутності української держави було збережено пам'ять про власну державність. Ідея української державності існувала в думках, культурі, праві, пам'яті народу, яка передавалася від покоління до покоління.

Як відомо, історія людства пройшла довгий шлях розвитку, який охоплює багато мільйонів років. Державність і право на цьому шляху існували не завжди – вони виникали у певний період за певних обставин, у різних народів по-різному. Проте існують і спільні для багатьох з них закономірності та характерні риси, основними з яких є наявність певної території, корінного, автохтонного населення, суверенітету органів та інститутів публічної влади (армії, поліції, права тощо).

Як відомо, перші державні утворення в історії людства виникли ще в сиву давнину на Близькому, Середньому та Далекому Сході, а дещо пізніше в Європі – у Греції та Італії. З огляду на швидкий розвиток продуктивних сил, пов'язаний із освоєнням технологій виготовлення заліза, поділом праці, виникненням приватної власності, соціальної і майнової нерівності, утворення держави супроводжувалося розпадом первіснообщинних відносин, формуванням соціальних груп з різними, часто навіть протилежними, інтересами. Для врегулювання нових суспільних відносин вже не вистачало племінних звичаїв і традицій. Виникла потреба в нових формах організації суспільства і регулюванні поведінки людей, тобто в державній організації і в праві. Отже, суспільно-політична влада формувалася як спосіб самоорганізації людської спільноти, основаної на розподілі функцій управління. Така влада мала публічний характер і поступово ставала одним із чинників, що сприяли формуванню державності, та відрізнялася від системи управління в первіснообщинному суспільстві за певними ознаками. Згодом публічна влада формувалася вже не на засадах кровної спорідненості, а за територіальним принципом, стояла над народом (тобто її представники походили не з народу, а з його еліти), мала особливу матеріальну базу у вигляді податків, данини, здійснювалася в центрі й на місцях відносно централізованим апаратом урядовців і спиралася на спеціальні примусові структури – військо, каральні й судові органи та створювала загальнообов'язкові, забезпечувані примусовим способом, правила поведінки населення [10, с. 12–13].

Функції управління суспільством, які раніше виконували вожді племен, дедалі більше зосереджувалися у спеціальному державному апараті. Це був тривалий, складний і багатогранний процес перетворення публічної влади у владу політичну, опосередкований багатьма економічними і політичними чинниками – суспільним поділом праці, виникненням приватної власності, соціальною диференціацією членів суспільства та утворенням різних соціальних груп з різними матеріальними інтересами, боротьбою за владу, історичними особливостями кожної епохи тощо [18,

с. 80–81]. Під впливом соціальної диференціації та інших чинників влада інституціоналізується в систему політичного панування, провідною силою якої є держава.

До виникнення держави основним регулятором суспільних відносин були правила поведінки первісного суспільства, які мали форму родових і племінних звичаїв. Ці норми склалися у процесі життя суспільства, були обов'язковими лише для членів відповідного роду, племені, виражали їхні спільні інтереси і тому виконувалися добровільно. У разі їх невиконання до порушників вживали заходів громадського впливу, аж до вигнання з роду (племені). З виникненням держави і розшаруванням суспільства родові звичаї вже не могли підтримувати порядок у суспільстві, оскільки були неспроможні узгоджувати інтереси різних груп населення. За таких умов виникла об'єктивна суспільна потреба у новому типі регуляторів поведінки людей – юридичних (правових) правилах, або нормах права. Їхньою основною відмінністю від правил поведінки первісного суспільства був тісний зв'язок з державою. Право розвивалося разом із державою як основний регулятор суспільних відносин, спосіб виявлення державної волі, що виражалось у законах та інших нормативно-правових актах обов'язкового характеру. З найдавніших часів люди у процесі своєї життєдіяльності вступали між собою у певні відносини, більшість яких регулюється нормами права, що встановлюються державою і відповідно називаються правовими відносинами. Основна частина суспільних відносин виникає з приводу створення, набуття, відчуження, використання, передавання різноманітного майна тощо. Це майнові відносини, які за змістом неоднорідні, регулюються цивільним правом і називаються цивільно-правовими. Значна частина суспільних відносин регулювалася кримінальним правом, що встановлює, які суспільно-небезпечні діяння є злочинами та які види покарань застосовують до осіб, що їх вчинили. Ці відносини називаються кримінально-правовими. Основним завданням кримінального права, яке виражалось у джерелах права, була заборона конкретних ганебних вчинків, шкідливої поведінки, що заподіявала зло людині і суспільству (що-небудь погане, недобре, яке-небудь нещастя, лихо, горе), викликаючи, насамперед, у потерпілої людини страх, тривогу, душевні страждання, переживання. За вчинення злочину кримінальне право передбачає застосування особливих примусових заходів – кримінальних покарань.

Цивільне, кримінальне, процесуальне право, як і інші галузі права, не мають точної дати свого зародження і розвитку. Воно зароджувалося і розвивалося з початком суспільного життя людини, спершу у вузьких, а згодом ширших суспільних об'єднаннях: сім'ї, роді та племені. Згодом, коли примітивний елемент кровного зв'язку поступився місцем елементові територіальному (як основі формування суспільної організації), кримінальне право почало розвиватися, головню, у межах державної території та влади.

Формування норм та елементів цивільного, кримінального, процесуального права на етнічних українських землях було тривалим процесом. Зародження та розвиток первісних звичаїв цивільного та кримінального характеру, очевидно, почалися у період переходу від палеоліту до мезоліту, від матриархату до патріархату, у період розкладу первіснообщинних відносин, зокрема зі створенням сім'ї, роду, племені. У той час між людьми почали виникати суперечки, конфлікти, наслідком яких було вчинення злочину (наприклад, позбавлення людини життя чи заподіяння їй каліцтва, крадіжка майна тощо). У первісних людей формувалося розуміння злочину як суспільної небезпеки, адже людині чи людській спільноті було завдано шкоди, заподіяно зло, від чого у людини чи спільноті виникали страх, страждання тощо. Тому у період мезоліту, а відтак у бронзовий і залізний

віки, люди шукали способи припинити вчинення лихих діянь, створювали правила поведінки, які передбачали відповідальність за злочини, встановлення відплати за них тощо. У дослов'янський період на території сучасної України впродовж тисячоліть існувало чимало етнічних культурно неоднорідних суспільств. Різномітні народи більшою чи меншою мірою вплинули на етнофонд і генофонд українців [16, с. 10]. Вони творили на території історичної України генетично споріднені традиції способу життя, культури, державної організації, правового регулювання суспільних відносин.

Як відомо, у ході еволюції людство пройшло кілька періодів, залежно від матеріалу та технології виготовлення знарядь праці: кам'яний вік (від появи людини – до III тис. до н. е.); бронзовий вік (III–I тис. до н. е.); залізний вік (I тис. до н. е. – I ст. н. е.). Значні зрушення у суспільних відносинах відбулися у добу бронзи, а саме: помітно зросла роль чоловіка, передовсім у землеробстві, скотарстві, обміні, згодом в усіх інших сферах суспільного життя, що зумовило еволюційну заміну матріархату патріархатом, утвердження ведення родоводу за батьківською лінією; завдяки зростанню продуктивності праці з'явився додатковий продукт, який поступово концентрувався в руках окремих осіб, що спричинило спочатку майнову, а з часом і соціальну диференціацію суспільства; з велико-сімейної громади виокремилася мала сім'я найближчих кровних родичів (чоловік, дружина, діти); у процесі інтеграції суспільства формувалися союзи племен, що було зумовлено зростаючими масштабами виробництва та обміну, загостренням внутріплемінних відносин на основі прогресуючої майнової диференціації, потребою захисту власних територій та матеріальних цінностей; ускладнювалася суспільна організація, створювалися особливі органи керівництва союзом племен, виокремився стан воїнів [2, с. 22]. У період бронзового віку в суспільному житті відбулося декілька кардинальних зрушень. Завершився перший великий суспільний поділ праці – виокремлення скотарських племен з-поміж інших; почали формуватися етнічні спільноти людей; майнова та соціальна диференціація суспільства дедалі помітніше впливала на історичний процес.

На початку I тис. до н. е. стародавнє населення на території сучасної України почало застосовувати у своєму побуті новий метал – залізо. Заміна бронзи залізом почалася приблизно у XI ст. до н. е., а перші знахідки залізних виробів датуються XI–IX ст. до н. е. Міцність залізних знарядь праці та зброї кардинально вплинула на суспільний розвиток. Паралельно з підвищенням продуктивності праці та появою значної кількості додаткового продукту активно відбувався процес посилення військової могутності. Тому за доби заліза зброя стала знаряддям праці, а війна – ремеслом, що надало динаміки та драматизму розвитку історичних подій. Перехід до ранньозалізного віку на території сучасної України та в сусідніх регіонах значною мірою був зумовлений дією низки чинників: різка зміна клімату (наприкінці II тис. до н. е. він став надзвичайно посушливим) → екологічна криза → міграція населення → розрив старих економічних зв'язків → дефіцит привізної мідної руди та бронзових виробів → розвиток місцевого залізрудного виробництва. Завдяки появі заліза перед людством відкрилися нові перспективи, відбулися докорінні зміни в суспільстві: завершився розклад первіснообщинного ладу, активізувався процес класоутворення. Характерними ознаками суспільного розвитку цієї доби були: значні міграції населення; урізноманітнення торговельних зв'язків; становлення приватної власності; поступова майнова диференціація суспільства; перетворення сім'ї на господарську одиницю; витіснення родової громади територіальною;

виокремлення ієрархічно структурованої військової еліти; утворення організованих воєнно-політичних об'єднань та союзів; зародження державності [2, с. 23].

Первісна людина на території сучасної України вперше з'явилася у ранньому палеоліті – близько 1 млн років тому. На думку археологів, найвірогідніше, що найдавніші люди (архантропи) прийшли на територію України з Передньої Азії через Балкани і Центральну Європу. Ця міграція тривала протягом багатьох тисячоліть. Найдавніші стоянки первісних людей на території України знайдено біля с. Королеве (Закарпаття), м. Амбросіївка (Донбас), с. Лука-Врублівецька (Хмельниччина). Всього на території України відомо понад 30 стоянок доби раннього палеоліту. На території нашої Батьківщини в різні часи виникали, існували і занепадали численні племінні утворення. Першими на шлях державотворення у середині I тис. до н. е. вступили кочові племена у степових регіонах Північного Причорномор'я (на території сучасної Південної та Південно-Східної України та частково Криму) – кіммерійці, скіфи, сармати, готи, гуни. Традиції та досвід державного життя на ці території принесли греки-переселенці, що в VIII–V ст. до н. е. заснували міста-держави (поліси) Тіру, Ольвію, Херсонес, Пантікапей та ін.

Історія розвитку права, як загальносоціального явища, зокрема норм та елементів цивільного, кримінального та процесуального права на території сучасної України, бере свій початок від середини I тис. до н. е., коли у народів і племен Північного Причорномор'я сформувалися перші державні утворення – рабовласницькі держави, які виникли у процесі розпаду первіснообщинного ладу й організації державного суспільства [10, с. 16].

Кіммерійці. Найдавнішим етнічним державним утворенням на території сучасної України, про яке залишилася згадка в писемних джерелах, було кіммерійське (IX – перша половина VII ст. до н. е.). Ця грецька назва означала «народ, який проживає на північ від кого-небудь». Про кіммерійців повідомляє не тільки Гомер в «Одіссеї», а й такі відомі античні автори, як Геродот, Каллімах, Страбон. Кіммерійці займали значну територію між Дністром і Доном, а також Кримський і Таманський півострови. У період переселення греків у Північне Причорномор'я Керченську протоку називали Боспором Кіммерійським. Хоча питання про етнічне походження кіммерійців залишається відкритим, більшість учених схиляється до висновку, що вони є гілкою давньоіранського кочового народу, генетично близького до скіфів. Кіммерійці були першими на території України, хто перейшов від осілого до кочового скотарства, а також першими, хто почав на цих землях виплавляти залізо з болотної руди. Перспективна за нових кліматичних умов кочова форма господарювання та досконаліша за бронзову залізна зброя дали змогу кіммерійцям залишити свій слід в історії. Кочове скотарство, як основа господарства кіммерійців, давало можливість максимально використовувати природні ресурси півдня Східної Європи. Найважливішим для цієї галузі господарства було конярство, яке забезпечувало воїнів і пастухів «засобами пересування» та давало більшу частину продуктів харчування.

Значну роль у житті кіммерійців відігравала війна. Військові походи у країни Передньої й Малої Азії відкривали перед ними широкі можливості для здобуття нових продуктів землеробства й ремесла. Постійного впливу з боку північно-причорноморських кочівників зазнавало й осліе населення українського лісостепу. Саме в кіммерійську добу в південних регіонах цієї землеробської території, що прилягала до кордону двох великих природно-кліматичних регіонів, почали виникати поселення з розвинутою фортифікаційною системою. Кочовий спосіб життя і воявничість кіммерійців не тільки відобразилися на їхній матеріальній культурі, а

й позначилися на їхньому соціальному розвитку: виникала необхідність встановити певні правила співжиття, порядок взаємовідносин у господарстві, упорядкувати стосунки у випадку непорозуміння, суперечок, під час зіткнення інтересів і потреб тощо. Головною цінністю кіммерійців була худоба, череди якої доволі часто переходили з рук в руки під час збройних сутичок, епідемій, посух і зосереджувалися у найстарших і наймогутніших членів племені. Кіммерійські вожді (зокрема, Теушпа, Гугдамме й Шандакшатра) згадуються у праці Геродота «Історія», який називав їх «царями». Це свідчить про те, що кіммерійське суспільство пройшло більшу частину шляху до остаточної ліквідації первіснообщинних відносин і перебувало на стадії становлення державності.

Скіфська держава. У VII–III ст. до н. е. у степових регіонах на території сучасної України, зокрема Північного Причорномор'я, панували скіфські племена, які займали значну територію від низин Дунаю до гирла Дону і Приазов'я [13, с. 2–4]. Більшість сучасних дослідників вважає, що формування скіфів відбулося внаслідок взаємодії місцевих (кіммерійських) і прибулих (іранських) кочових племен. Наприкінці VI–IV ст. до н. е. утворилася скіфська рабовласницька держава – Велика Скіфія [4, с. 26–31]. Це був союз племен на чолі з царем, влада якого передавалася у спадок.

Скіфський цар Атей, усунувши інших «царів», зумів об'єднати під своєю владою величезні території від Дунаю до Дону, перетворивши Скіфію на могутнє царство. Центр держави Атея знаходився на нижньому Дніпрі, де наприкінці V ст. до н. е. виникло велике укріплене поселення – Кам'янське Городище. Атей карбував власну монету. Могутність Скіфії не похитнулася навіть після поразки, якої вона зазнала від македонського царя Філіппа II (батька Олександра Македонського). Могутньою держава скіфів залишалася і після смерті 90-літнього Атея у 339 р. до н. е. Незважаючи на смерть Атея, Скіфське царство збереглося, хоча розміри його значно зменшилися. Скіфія все ще залишалася сильною в економічному і военному аспектах. Як свідчать писемні й археологічні джерела, царство, створене Атеєм, існувало з IV до III ст. до н. е. [8, с. 8].

У III ст. до н. е. утворилася нова Скіфська держава у Криму – Мала Скіфія, яка була тривалішою і могутнішою від держави Атея. Столицею нової держави стало місто Неаполь Скіфський (неподалік від сучасного Сімферополя) – з високими мурами, великими зерносховищами, багатими гробницями. Свого розквіту Скіфська держава у Криму досягає у II ст. до н. е. за часів царя Скілура. Вона проіснувала аж до початку III ст. н. е. Пануванню скіфів поклала край міграція сарматів із Дону на Захід [13, с. 4–6].

Інтенсивний економічний розвиток скіфського суспільства сприяв зростанню майнової нерівності й соціальної диференціації. У скіфському суспільстві поступово сформувалися й утвердилися приватна власність та майнова нерівність, розвивалося рабство. Керівна верхівка захопила кращі землі, пасовища, величезні стада худоби, табуни коней, рабів. Про це зазначав Геродот, пишучи про скіфів як «найбагатородніших, що користувалися найбільшим майном», і про скіфську бідноту, яка належала до «найнижчого походження» [8, с. 9]. З-поміж скіфських вільних землеробів і скотарів виділилася пануюча верхівка, військова аристократія, дружинники, родоплемінна знать, що входили в оточення царя. Саме у неї зосереджувались основні багатства. Істотний прибуток приносила торгівля, особливо хлібом, з грецькими містами Північного Причорномор'я.

Основними джерелами права у скіфів були звичаї, рішення народних зборів, постанови царів. На думку Геродота, скіфи уникали запозичення чужоземних

звичаїв. Норми скіфського права захищали приватну власність на худобу, візки з пересувними житлами, домашні речі, рабів. Розкопки поховань свідчать, що особисту приватну власність у скіфів становили зброя, знаряддя виробництва, прикраси. Верховна власність на землю належала царю, який встановлював порядок користування пасовищами і землями.

Античні міста-держави. Однією з найвагоміших сторінок в історії давнього населення, яке проживало на території сучасної України, стало переселення на північне узбережжя Чорного моря (Понта Євксинського, як його іменували стародавні елліни) греків. Засновані ними міста та сільські населені пункти існували тут майже ціле тисячоліття – від VI ст. до н. е. до VI ст. н. е. Життя греків було тісно пов'язане з життям місцевих племен, кочівників і землеробів – грецькі держави справили великий вплив на їхній культурний, політичний та економічний розвиток [11, с. 5]. Грецька колонізація північного узбережжя Чорного моря не була випадковою: з давніх-давен грецьких мореплавців приваблювали безмежні степи, заселені кочівниками, з якими можна було вести торгівлю, родючі землі вздовж узбережжя, багаті на рибу великі річки Північного Причорномор'я.

Перше поселення грецьких колоністів з'явилося ще у VII ст. до н. е. на невеликому острові Березань біля гирла Дніпро-Бузького лиману. У VI ст. до н. е. вже були засновані такі міста: на березі Бузького лиману – Ольвія (з давньогр. – «щаслива»), у східному Криму – Феодосія, Пантікапей (з давньогр. – «рибний шлях»), на місці сучасної Керчі). Пізніше (в останній чверті I ст. до н. е.) виникають Херсонес (з давньогр. – «півострів») поблизу Севастополя, Тіра (тепер – м. Белгород-Дністровський) та багато інших. Грецькі переселенці привезли зі собою на нові землі традиційну для Давньої Греції форму соціально-економічної та політичної організації суспільства – поліс. Полісна модель суспільного устрою органічно поєднувала місто (як центр політичного життя, ремесла, торгівлі та культури) і хору (прилеглу сільськогосподарську округу). Така структура давала змогу місту-державі бути самостійною, самодостатньою, життєздатною одиницею. Грецькі поліси за своїм політичним устроєм були, як правило, рабовласницькими республіками, які мали свою законодавчу (народні збори), виконавчу (колегії та магістрати) і судову владу. «Повноправні громадяни» полісів, за винятком рабів, іноземців та жінок, мали широкі права. Залежно від домінуючої політичної сили рабовласницькі республіки були до I ст. до н. е. аристократичними, як Ольвія, чи демократичними, як Херсонес.

Тисячолітня історія античної цивілізації в Північному Причорномор'ї мала надзвичайно важливі наслідки: у процесі колонізації на місцевий ґрунт було перенесено демократичний полісний устрій, що сприяло становленню державотворчої традиції на території сучасної України; грецькі переселенці не лише передавали місцевому населенню прогресивні технології землеробства та ремесла, а й активно залучали його до товарно-грошових відносин; виникнення античних міст-держав зумовило розгортання процесу урбанізації Причорномор'я; різнобічні контакти місцевих племен з колоністами сприяли поширенню досвіду та здобутків найрозвинутішої на той час античної культури. У своїй сукупності всі ці процеси не тільки помітно пришвидшили темпи історичного розвитку населення Криму, Подністров'я, Побужжя та Подніпров'я, а й на тривалий час визначили південний вектор цивілізаційної орієнтації, що надалі сприяло тісним контактам Київської Русі та спадкоємиці грецької культури, колишньої еллінської колонії – Візантії [2, с. 31].

Боспорське царство. Боспорське (Боспор – давньогрецька назва Керченської протоки) царство з центром у Пантікапей виникло внаслідок об'єднання античних

міст-держав на початку V ст. до н. е. (480 р. до н. е.) й об'єднувало територію Керченського і Таманського півостровів, а також південне узбережжя від Азовського моря до гирла Дону. Ця держава не була суто грецькою, до неї входили і місцеві племена [3, с. 225–228].

Свого розквіту Боспорське царство досягло у IV–III ст. до н. е. Саме у цей час відбулася спроба Боспору поширити свою владу і вплив на все узбережжя Чорного моря. Проте вже з III ст. до н. е. Боспор вступив у смугу поступового занепаду: спостерігалось економічне ослаблення царства, країна зазнала важкої фінансової кризи, загострилися соціальні суперечності, відбувалися повстання рабів. Хоча фінансові труднощі й були подолані, а повстання рабів і підкорених скіфських племен, що виникали у Пантікапеї у 107 р. до н. е., жорстоко придушено, колишнього процвітання Боспору повернути не вдалося.

Основою економіки Боспорської держави вважалися землеробство, виноградарство і рибальство. Найбільш розвинутим було землеробство, яке не тільки давало продукти харчування для населення, а й забезпечувало значний експорт хліба та інших сільськогосподарських продуктів, які морем вивозили до Греції та Малої Азії. Родючий ґрунт сприяв веденню зернового господарства, садів і городів [12, с. 150–160]. Жителі Боспору до III ст. до н. е. перетворили виноградарство в одну з основних галузей господарства, а виноробство – у добре розвинуте товарне виробництво. Розвивалося також тваринництво, однією з важливих галузей боспорського господарства було рибальство.

У містах Боспорського царства інтенсивно розвивалося ремісниче виробництво, що досягало у багатьох галузях високого рівня. Одним із провідних ремесел стало керамічне. Серед боспорських майстрів були металурги, які обробляли залізо і бронзу, каменярі, теслі, ткачі та представники багатьох інших професій. Надзвичайно розвинутим було ювелірне виробництво. Різноманітними були торгіві зв'язки Боспору зі сусідніми племенами [1, с. 245–255].

Активна зовнішня й внутрішня торгівля Боспорського царства вимагала створення власної монетної системи. Пантікапей почав карбувати срібну монету вже в VI ст. до н. е., інші боспорські міста – у V ст. до н. е. Надалі право власного карбування було закріплено тільки за Пантікапесем, срібна та золота монети якого стали загальнодержавними.

Джерелами права Боспорського царства, крім законодавчої діяльності царів Боспору, були право грецьких міст-полісів, що входили до складу Боспорського царства, і звичаї місцевих племен. Певний вплив мали також інститути римського приватного права. Норми боспорського права визначали, що земля була державною власністю і розпоряджатися нею мав право тільки цар. Землі належали також і храмам. Усі землевласники мали право користуватися землею, виконуючи певні повинності стосовно царя як верховного власника всієї землі.

Характеристика держави і права Скіфії, античних міст-держав та Боспорського царства дає підстави для висновків: 1) рабовласницькі держави і право були історично першим типом держави і права; 2) із часом рабовласницький лад вичерпав себе. Він сприяв розвитку новому більш прогресивному середньовічному ладові; 3) відповідно до цього в Закавказзі, Середній Азії і Північному Причорномор'ї рабовласницька держава і право поступилася місцем новому типові держави і права – середньовічному.

Значне місце в історії у розвитку державності та права на території сучасної України в прадавню добу займали слов'яни, про яких уперше у писемних джерелах згадано на рубежі нашої ери. Вони були автохтонами Східної Європи і жили тут

ще в епоху раннього заліза. Однак у історичних джерелах того часу їх називали скіфами. Так, деякі дослідники вважають, що скіфи-орачі були слов'янами. З початку I тис. н. е. слов'яни виступають у писемних джерелах вже під назвою венедів. Згідно з повідомленнями античних авторів, венеди займали землі у басейні Вісли, від північних схилів Карпат аж до Балтики, і були сусідами германських, сарматських і фінських племен. Уся північна і західна частини території сучасної України в той час були заселені слов'янськими (венедськими) племенами. Трохи пізніше поряд із венедами у писемних джерелах з'являються дві нові назви для визначення слов'ян: анти і склавіни. Хоча значення і походження цих термінів і досі не з'ясовано, але в них уперше відображено поділ слов'ян на західних (склавіни) і східних (анти). Останні жили на землях між Дніпром і Дністром, їхня територія охоплювала також Лівобережжя Дніпра. Власне антів-слов'ян дослідники вважають першими достовірними предками українців. Відомий етнолог і археолог професор зі світовим авторитетом УВУ В. Щербаківський (1856–1957 рр.) уважав, що іменем «анти» називали групу українських племен, а анти, на думку М. Грушевського (вихідці з трипільських племен), були предками українців [5, с. 176–177].

Зародження ранньої української державності почалося з IV ст., коли слов'янські племена перейшли до осілого способу життя на території східноєвропейської рівнини між Дністром і Дніпром, його притоками на межі античного західного світу і кочового східного степу, тобто на території сучасних етнічних українських земель [17, с. 38]. У руслі зародження ранньої української державності, перш за все, почала формуватися територія як одна із найважливіших ознак держави. Далі внаслідок повільного, але неминучого розвитку й ускладнення суспільного виробництва, а також і всього суспільного життя, об'єктивно виникали такі соціально необхідні потреби, функції, на реалізацію яких починають зосереджуватися лише окремі члени роду, племені. У цей час починають формуватися спочатку невеликі групи людей, за котрими поступово закріплюються ці «ролі», що здебільшого вже спеціалізуються на вирішенні саме загальних соціальних справ, насамперед: управління – організація, координація діяльності родичів, співплемінників; координація релігійних вірувань – ритуально-обрядові, релігійні функції; військове керівництво – організація захисту від загарбників та ін. [15, с. 40].

Наприкінці IV – на початку VII ст. на території України, як вище зазначено, у межиріччі Дністра і Дніпра сформувалася Антська держава – міжплемінний військово-політичний союз. Назва держави походить від назви народу (анти). Візантійські хроністи Прокопій Кесарійський і Менандр та готський Йордан характеризували Антську державу як міцне політичне об'єднання з демократичним ладом. Її ще називали «Антським царством» або «Антською землею». На чолі держави стояли вожді, яких готи і греки називали рексами (царями). До нашого часу дійшли імена деяких з них: Бож, Ардагаст та ін. Згадано також представників антської знаті – Ідарій, Келагаст, Мезамир. Влада античних правителів невпинно зростала, поступово розвивалися спадкові династичні зв'язки. Анти мали сильне військо. Історія донесла до нас імена воєначальників Всегорда, Доброгаста, Хільбудія та ін.

При антських царях діяла рада, яка називалася коментом. Це був дорадчий орган, що певною мірою впливав на прийняття правителями політичних рішень. Виявом демократії в Антській державі були всенародні збори – народне віче. На них обговорювали важливі питання суспільного життя. Зазначимо, що у творах візантійських авторів наголошено «народоправний» характер суспільного ладу антів і склавінів, які, за твердженням Прокопія Кесарійського, «здавна живуть у

народоправстві, і тому щастя і нещастя в житті у них вважається справою спільною». Стародавні слов'яни у середині I тис. н. е. тільки почали переходити до державної організації, тому влада царя у них була обмежена старими, звичаєвими настановами общинного ладу. Велику роль виконували народні збори, які здебільшого вирішували найважливіші справи.

Процес державотворення антів не знайшов свого завершення. Слов'яно-аварські війни, в яких анти брали активну участь, призвели на початку VII ст. до розпаду Антської держави. Під ударами аварів держава Антів у 602 р. припинила своє існування.

Найактивніші державотворчі процеси на українських землях у період раннього середньовіччя відбувалися у VIII–IX ст., результатом яких стало утворення Кисво-Руської держави – України-Руси з центром у м. Києві.

Зважаючи на вищезазначене, можна стверджувати про те, що в цілому процес зародження стародавніх держав на території сучасної України мав певні особливості. Значну частину території України, зокрема Північне Причорномор'я, тривалий час заселяли народи, які перебували на різних етапах суспільного розвитку. Змінюючи один одного, вони весь час перебували у русі (кочували або вели спустошливі війни зі сусідами), що не сприяло утворенню більш-менш стійких державно-політичних об'єднань. Політичне життя народів Північного Причорномор'я розвивалося під значним впливом передових на той час цивілізацій і держав Стародавнього Сходу та Середземномор'я. З багатьох причин, серед яких вагоме місце належить географічному чиннику, народи Північного Причорномор'я, не враховуючи античних (грецьких міст-держав чи Боспорського царства) стали на шлях формування державності значно пізніше, ніж народи Стародавнього Сходу. У них суспільний розвиток проходив від первіснообщинного ладу через примітивні форми патріархального рабства до середньовічних відносин. Рабство у них не стало панівним укладом.

Висновки. Отже, у I тис. до н. е. землі сучасної України заселяли різні етнічні спільності, народи, племена, хвилями просувалися численні кочівники, які вступали в контакти між собою, впливали на економічний, соціальний, культурний розвиток, у тому числі і ранньослов'янського населення Середнього Подніпров'я. Важливу роль у цьому процесі взаємного впливу і збагачення відігравали державні утворення, які сформувалися у цей час на території України: Скіфська держава, грецькі міста-держави Північного Причорномор'я, Боспорське царство. Виникали і розвивалися сталі економічні та політичні взаємовідносини між цими державними центрами і войовничими степовиками, а також землеробами українського Полісся та Лісостепу, що своєю чергою вимагало правового регулювання цивільних та інших правовідносин. У той час зароджуються і розвиваються елементи норм та інститутів правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин. Важливе місце у процесі становлення правового регулювання суспільних відносин на українських землях відіграло високорозвинуте на той час римське приватне право.

Список використаних джерел

1. Абрамов А. П. Новые данные о торговых связях Боспора в V – середина IV вв. до н. э. в свете новых исследований. *Очерки археологии и истории Боспора*. Москва, 1992. С. 245–255.
2. Бойко О. Д. Історія України : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Вид. 3-тє, виправлене і доповнене. Київ : Академвидав, 2005. 687 с.
3. Блаватский В. Д. Пантикапей. *Очерки столицы Босфора*. Москва, 1964. 232 с.

4. Василенко Г. К. Велика Скіфія. Київ : Видавництво товариства «Знання» України, 1992. 48 с.
5. Грушевський М. С. Історія України-Руси [Текст] : в 11 томах, 12 книг / редкол. П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1994. Т. 1. 648 с.
6. Держава [Електронний ресурс] / Фундації Вікімедіа, 2021. Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Держава> – (дата звернення 16.10.2021). – Назва з екрана.
7. Іванченко Р. Четверте воскресіння України. *Урядовий кур'єр*. 1999. 20 серп.
8. Історія держави і права України. Ч.1 : Підручник для юридичних вищих навчальних закладів і факультетів: у 2 ч. / [Рогожин А. Й., Страхов М. М., Гончаренко В. Д. та ін.] ; за ред. А. Й. Рогожина. Київ : Ін Юре, 1996. 368 с.
9. Історія українського права : посібник / [І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін.]. Київ : Грамота, 2010. 336 с.
10. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2007. 624 с.
11. Крижицький С. Д., Зубар В. М., Русяєва А. С. Античні держави Північного Причорномор'я. Київ : Видавничий дім «Альтернатива», 1998. Т. 2. 351 с.
12. Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора. Москва, 1975. 300 с.
13. Мурзин В. Ю. Происхождение скифов. Основные этапы формирования скифского этноса. Київ : Наукова думка, 1990. 88 с.
14. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах : Наказ Міністерство освіти і науки України від 16.06.2015 р., № 641 [Електронний ресурс] / МОН України. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0641729-15#Text> – (дата звернення 16.10.2021). – Назва з екрана.
15. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник. Видання 5-е, зі змінами. Тернопіль : ЛПЛЕЯ, 2002. 189 с.
16. Терлюк І. Я. Історія держави і права України : навч. посібник. Київ : Атіка, 2011. 944 с.
17. Тищик Б. Й., Бойко І. Й. Історія держави і права України [Текст] : академічний курс: підручник. Київ : Ін Юре, 2015. 808 с.
18. Шемшученко Ю. С. Держава. Юридична енциклопедія : енциклопедія / ред. Ю. С. Шемшученко. Київ: Українська енциклопедія, 1998. Т. 2. Д-Й. С. 80–81.

References

1. Abramov, A. P. (1992). *Novye dannye o torgovyh svyazyah Bospora v V – seredina IV vv. do n. e. v svete novih issledovaniy. In Ocherki arheologii i istorii Bospora.* (pp. 245–255). Moscow.
2. Boiko, O. D. (2005). *Istoriia Ukrainy : navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv* (3rd ed.). Kyiv: Akademvydav.
3. Blavatskij, V. D. (1964). *Pantikapej. Ocherki stolicy Bosfora.* Moscow.
4. Vasylenko, G. K. (1992). *Velyka Skifiia.* Kyiv: Vydavnytstvo tovarystva «Znannia».
5. Hrushevskiy, M. S. (1994). *Istoriia Ukrainy-Rusy [Tekst] : v 11 tomakh, 12 knyh.* (P. Sokhan, Ed.) (Vol. 1). Kyiv : Naukova dumka.
6. Wikimedia Foundation Inc. (2021, May 29). *Derzhava.* Wikipedia. Retrieved October 16, 2021, from <https://uk.wikipedia.org/wiki/Держава>.
7. Ivanchenko, R. (1999, August 20). *Chetverte voskresinnia Ukrainy.* Uriadovyi Kurier.
8. Rohozhyn, A. Y., Strakhov, M. M., & Honcharenko, V. D. (1996). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy. Ch.1 : Pidruchnyk dlia yurydychnykh vyshchyykh navchalnykh zakladiv i fakultetiv. U 2 chastynakh.* (A. Rohozhyn, Ed.). Kyiv: In Yure.
9. Bezklubiy, I. A., Hrytsenko, I. S., & Shevchenko, O. O. (2010). *Istoriia ukrainskoho prava : posibnyk.* Kyiv: Hramota.

10. Kulchytskyi, V. S., & Tyshchuk, B. Y. (2007). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy : pidruchnyk dlia studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv*. Kyiv : Vydavnychi dim «In Yure».
11. Kryzhytskyi, S. D., Zubar, V. M., & Rusliaieva, A. S. (1998). *Antychni derzhavy Pivnichnoho Prychornomoria*. (Vol. 2). Kyiv : Vydavnychi dim «Alternatyva».
12. Kruglikova, I. T. (1975). *Selskoe hozyajstvo Bospora*. Moscow.
13. Murzin, V. Y. (1990). *Proiskhozhdenie skifov. Osnovnye etapy formirovaniya skifskogo etnosa*. Kyiv : Naukova dumka.
14. Order of The Ministry of Education and Science of Ukraine, June 16, 2015. *Pro zatverdzhennia Kontseptsii natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei i molodi, Zakhodiv shchodo realizatsii Kontseptsii natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei i molodi ta metodychnykh rekomendatsii shchodo natsionalno-patriotychnoho vykhovannia u zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh*. (2015). Kyiv, Ukraine. Retrieved October 16, 2021, from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0641729-15#Text>.
15. Rabinovych, M. P. (2002). *Osnovy zahalnoi teorii prava ta derzhavy: Navchalnyi posibnyk*. (5th ed.). Ternopil : LILEIA.
16. Terliuk, I. Y. (2011). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy : navchalnyi posibnyk*. Kyiv : Atika.
17. Tyshchuk, B. Y., & Boiko, I. Y. (2015). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy [Tekst] : akademichni kurs: pidruchnyk*. Kyiv : In Yure.
18. Shemshuchenko, Y. S. (1998). *Derzhava*. Y. S. Shemshuchenko (Ed.), *Yurydychna entsyklopediia, Vol. 2*, 80–81). «Ukrainska entsyklopediia».

FORMATION OF STATEHOOD AND LAW ON THE TERRITORY OF MODERN UKRAINE IN ANCIENT TIMES

I. Boiko

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska Str., Lviv, Ukraine, 79000,
e-mail: boyko.ist@ukr.net*

The preconditions for the formation of statehood and law on the territory of modern Ukraine in ancient times are analyzed. The place and role of ancient states and the right to the territory of Ukraine in the centuries-old history of nation-building are determined. Emphasis is placed on the fact that in the first millennium BC, the lands of modern Ukraine were inhabited by various ethnic communities, peoples, tribes, waves of numerous nomads who came into contact with each other, influenced economic, social, cultural development, including the early Slavic population of the Middle Dnieper. It is shown that an important role in this process of mutual influence and enrichment was played by the state formations that were formed at this time on the territory of Ukraine: the Scythian state, the Greek city-states of the Northern Black Sea coast, the Bosphorus Kingdom. It is noted that stable economic and political relations between these state centers and militant steppes, as well as farmers of the Ukrainian Polissya and Forest-Steppe arose and developed, which in turn required legal regulation of civil and other legal relations. It is emphasized that at that time the elements of norms and institutions of legal regulation of civil, criminal and procedural relations are emerging and developing. An important place in the formation of legal regulation of social relations in the Ukrainian lands in the period under study was played by the highly developed Roman private law at that time.

It is substantiated that a significant place in the history of the development of statehood and law on the territory of modern Ukraine in ancient times was occupied by the Slavs, who were first mentioned in written sources at the turn of our era. They were indigenous to Eastern Europe and lived here in the Early Iron Age. However, in historical sources of the time they

were called Scythians. Yet, some researchers believe that the Scythians were Slavs. From the beginning of the 1st millennium BC, the Slavs appear in written sources under the name of the Venetians. According to the ancient authors, the Venetians occupied lands in the Vistula basin, from the northern slopes of the Carpathians to the Baltic, and were neighbors of the Germanic, Sarmatian and Finnish tribes. The entire northern and western parts of modern Ukraine at that time were inhabited by Slavic (Venetian) tribes. A bit later, along with the Venetians, two new names for written Slavs appeared in written sources: Antes and Sclaveni. Although the meaning and origin of these terms are still unclear, they are the first to reflect the division of the Slavs into Western (Sclaveni) and Eastern (Antes). The latter lived on lands between the Dnieper and the Dniester, their territory also covered the Left Bank of the Dnieper. In fact, researchers consider Antes-Slavs to be the first reliable ancestors of Ukrainians. Thus, a well-known ethnologist and archaeologist, professor with a world authority U.V. Shcherbakovsky (1856–1957) believed that the name «antes» was called a group of Ukrainian tribes, and the Antes, according to M. Hrushevsky (natives of Trypillia tribes), were the ancestors of Ukrainians. The process of state formation of the Antes did not find its end. The Slavic-Avar wars, in which the Antes took an active part, led to the beginning of the 7th century. before the collapse of the Antes state. Under the blows of the Avars, the state of Antes ceased to exist in 602.

It is noted that the most active state-building processes in the Ukrainian lands in the early Middle Ages took place in the 8th – 9th centuries which resulted in the formation of the Kyivan-Rus' state – Ukraine-Rus' with its center in Kyiv.

Keywords: statehood, law, state-building processes, state-building, Ukraine.

*Стаття: надійшла до редакції 25.10.2021
прийнята до друку 16.11.2021*